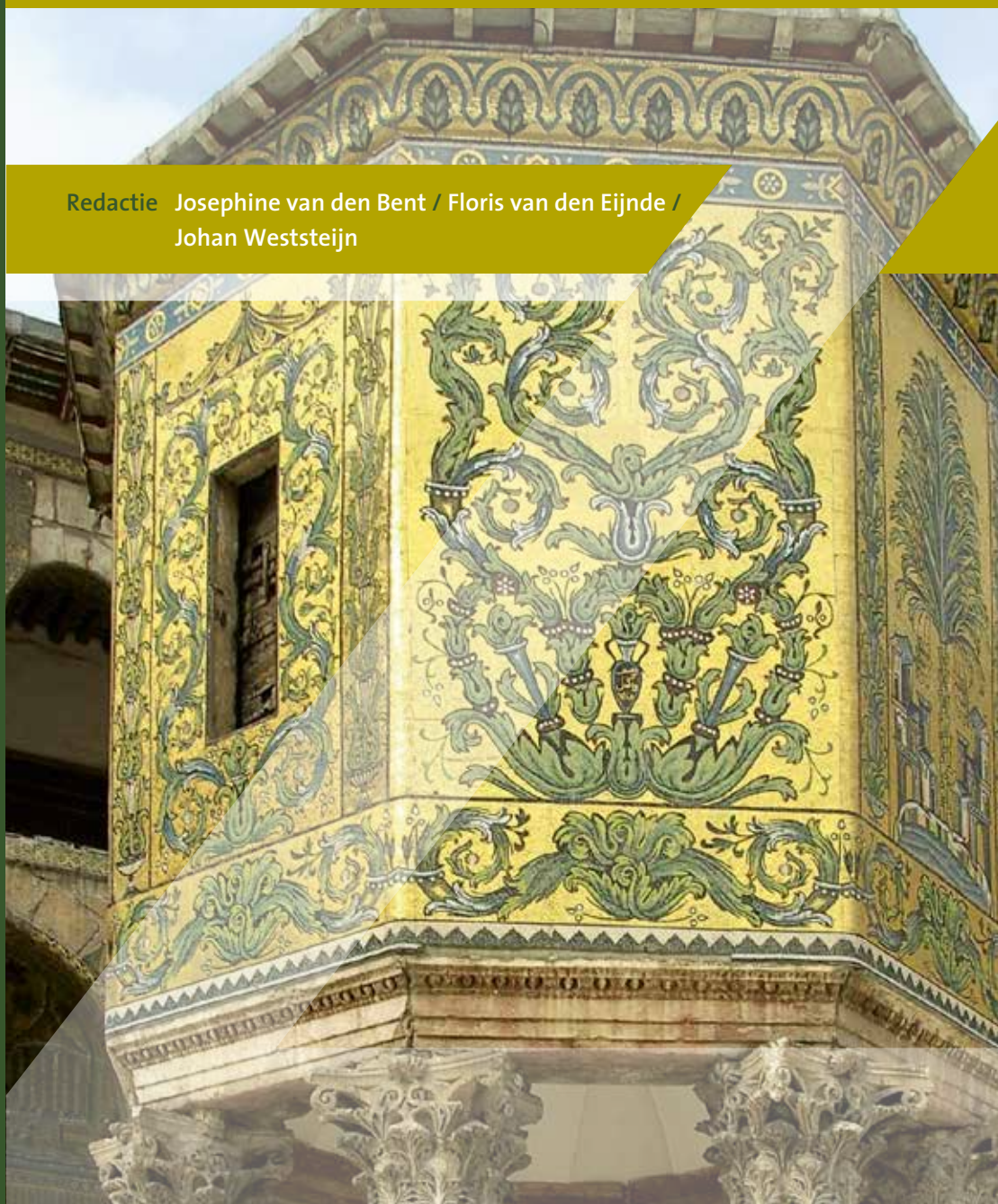

MOHAMMED EN DE LATE OUDHEID

Redactie Josephine van den Bent / Floris van den Eijnde /
Johan Weststeijn

Mohammed en de Late Oudheid

ZENOBIAREEKS 6

Onder redactie van Willemijn Waal (hoofdredacteur),
Raphael Hunsucker en Johan Weststeijn

Reeds verschenen

- Zenobia van Palmyra. Vorstin tussen Europese en Arabische traditie.* Onder redactie van Diederik Burgersdijk (2018)
- 1 *Alexander en Darius. De Macedoniër in de spiegel van het Nabije Oosten.* Onder redactie van Diederik Burgersdijk, Wouter Henkelman & Willemijn Waal (2013)
 - 2 Henk Singor, *Sicilië in de Oudheid. De Griekse periode.* Onder redactie van Diederik Burgersdijk & Willemijn Waal (2013)
 - 3 *Dodenlijst. Appianus en Cassius Dio over het bloedige verleden van keizer Augustus.* Vertaling Willem van Maanen & Marco Poelwijk (2014)
 - 4 Philostratos, *Schilderijen & Sofisten. Kunst, ekphrasis en retorica in de klassieke oudheid.* Vertaling Peter Burgersdijk (2015)
 - 5 *Het verhaal van Apollonius. Historia Apollonii Regis Tyri.* Vertaling Vincent Hunink, inleiding Diederik Burgersdijk (2018)

Mohammed en de Late Oudheid

Onder redactie van
JOSEPHINE VAN DEN BENT, FLORIS VAN DEN EIJNDE
en JOHAN WESTSTEIJN

Verloren
Hilversum
2018

Deze uitgave is mede tot stand gekomen dankzij financiële bijdragen van onder anderen: Stichting Oosters Instituut, Stichting Zenobia, Boekenfonds Elisabeth Grent/ F.J.A.M. van der Helm, Stichting Sormani Fonds, dhr. Diederik Burgersdijk, Teiresias Studievereniging Oudheid, dhr. W.J. van den Akker en mevr. M.J.T. van den Akker-Gebbink, dhr. Massimo Bertolasco en dhr. Peter H. Waal.

stichting

Zenobia

Stichting Oosters Instituut

Op het omslag: het schathuis van de Grote Moskee te Damascus.

ISBN 978-90-8704-583-8

© 2018 Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Opmaak Rombus, Hilversum
Omslagontwerp Robert Koopman, Hilversum
Druk Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Voorwoord	7
1 Inleiding <i>Josephine van den Bent, Floris van den Eijnde en Johan Weststeijn</i>	9
2 Maagden, <i>muhammad</i> , en de <i>mushrikūn</i> . Revisionistische interpretaties van het ontstaan van de islam en de Koran <i>Josephine van den Bent</i>	25
3 Mohammeds Eindtijdverwachting en de Perzisch-Byzantijnse oorlog <i>Marcel Hulspas</i>	45
4 De Rūm in de Koran. Een laatantiek perspectief <i>Clare Wilde</i>	57
5 Wijn in de Soera van de Bijen. Een structuralistische interpretatie van Koran 16:67 <i>Johan Weststeijn</i>	81
6 Historisch-kritisch onderzoek van de <i>Sīra</i> van de profeet Mohammed. Wat levert het op? <i>Harald Motzki</i>	91
7 De Omajjadenmoskee in Damascus. Oude tradities en nieuw elan <i>Luitgard Mols</i>	123
8 Mohammeds wereld in Egypte <i>Petra M. Sijpesteijn</i>	137
9 Arabisering, islamisering en de kolonies van de veroveraars <i>Kevin van Bladel</i>	159

10	'Moge God Yazīd de Koning indachtig zijn'. Nadere beschouwingen over de Yazīd-inscriptie en de ontwikkeling van de Arabische schriftten <i>Ahmad Al-Jallad</i>	189
11	Nieuw licht op de Donkere Eeuwen. Het Byzantijnse perspectief op de Arabische expansie <i>Joanita Vroom</i>	209
	Verantwoording afbeeldingen	229
	Auteurs	230

Voorwoord

In november 2015 organiseerde Stichting Zenobia een groot publiekscongres getiteld *Mohammed en het einde van de Oudheid*, met vooraanstaande onderzoekers uit binnen- en buitenland. Dit congres was geheel gewijd aan de opkomst van de islam in de context van de Late Oudheid en ging uit van een interdisciplinaire invalshoek. De sprekers waren historicus, filoloog, archeoloog of een combinatie daarvan. Bronnen die ter sprake kwamen waren niet alleen islamitische teksten zoals de Koran, maar ook onder andere vroegchristelijke teksten, papyri, opgegraven woestijnstenen en Perzische literatuur. Ze boden zo een gevarieerd beeld van de wereld waarin de Arabische veroveringen plaatsvonden en de kiem werd gelegd voor een nieuwe monotheïstische wereldgodsdienst. Deze lezingen zijn door deze sprekers omgewerkt tot artikelen en hier samen gebundeld met stukken van andere onderzoekers in Nederland die zich met deze thematiek bezighouden.

De redacteurs van *Mohammed en de Late Oudheid* zijn bijzondere dank verschuldigd aan diverse personen en instellingen. Dit boek is tot stand gekomen met financiële hulp van Stichting Oosters Instituut, Stichting Zenobia, Boekenfonds Elisabeth Grent, Stichting Sormani Fonds, de heer Diederik Burgersdijk, Studievereniging Teiresias, de heer W.J. van den Akker en mevrouw M.J.T. van den Akker-Gebbink, de heer Massimo Bertolaso, de heer Peter H. Waal en alle anderen die hebben bijgedragen aan de crowdfunding. Wij bedanken eveneens het organiserend comité van Stichting Zenobia voor de uitstekende organisatie van het congres. Daarnaast bedanken wij Marijn van Putten voor zijn assistentie bij het vertalen van het hoofdstuk van Ahmad Al-Jallad. Verder zijn wij Janneke van den Bent bijzonder erkentelijk voor het vertalen van de bijdrage van Petra M. Sijpesteijn. Ook danken wij Yana Bosma voor het opzetten van de crowdfunding en Iris van der Linden voor haar werkzaamheden als redactiesecretaris. Paul Kloeg was een fenomenale beeldredacteur zonder wie dit boek er niet zo verzorgd uit had gezien. En ten slotte had dit boek niet gemaakt kunnen worden zonder de niet aflatende inzet van Manon van der Maas. Door haar secure eindredactie en haar werk als redactiesecretaris die continu het overzicht bewaarde, heeft zij de redacteurs van dit boek voor menige fout behoed.

Josephine van den Bent, Floris van den Eijnde en Johan Weststeijn

1 Inleiding*

JOSEPHINE VAN DEN BENT, FLORIS VAN DEN EIJNDE en JOHAN WESTSTEIJN

Het ontstaan van de islam is een historisch thema dat de afgelopen vijftien jaar relatief veel media-aandacht heeft gekregen, maar waar op wetenschappelijk vlak nog veel discussie over bestaat. Dit is het directe gevolg van twee, min of meer toevallig samenvallende, omstandigheden. Zo is de vroege islam als wetenschappelijk onderzoeksterrein een nog relatief jonge discipline, zeker in vergelijking met Bijbelonderzoek of de antieke filologie. Daarnaast is er sprake van een sterke politisering rondom het wetenschappelijke debat, gevoed door actuele gebeurtenissen in en rond de islamitische wereld. In de westerse publieke opinie blijkt er een grote vraag te zijn naar duiding omtrent de 'oorspronkelijke betekenis' van de islam, waarbij wetenschap en politiek niet altijd van elkaar gescheiden blijven.

Binnen de islamitische traditie zelf ligt de nadruk van oudsher vanzelfsprekend sterk op Mohammed als beginpunt, in het bijzonder op de religieuze boodschap die God door middel van een serie visioenen aan de profeet zou hebben geopenbaard. Dit uitgangspunt beïnvloedde de traditionele islamwetenschap in het Westen, die deze ontstaansgeschiedenis dan ook in grote lijnen volgt, zij het dat hier de spiritueel-religieuze benadering is vervangen door een historisch-wetenschappelijke. In de afgelopen decennia heeft zich echter een belangrijk tegengeluid ontwikkeld. Naast de traditionele historiografische traditie met zijn aandacht voor literaire Arabische teksten die soms eeuwen na Mohammed tot stand zijn gekomen, is er een verschuiving waarneembaar in de richting van alternatieve onderzoeksvelden, zoals papyrologie, numismatiek, architectuur en archeologie. Ook is er steeds meer aandacht voor de wereld waarin de islam tot wasdom kwam, de Late Oudheid.

Dit boek biedt inzicht in de verschillende invalshoeken van waaruit de vroege islam heden ten dage wordt bestudeerd. Door de opkomst van de islam nadrukkelijk te positioneren in de context van de Late Oudheid hopen wij een indruk te geven van de vroege islam als een religie in wording die sterk verankerd was in het culturele mozaïek van haar tijd, met evenzovele aanknopingspunten als breuklijnen ten opzichte van het antieke verleden. Daarbij belichten we de vele nieuwe disciplines die sinds enkele decennia aan de klassieke islamexegese zijn toegevoegd, maar gaan

* Delen van dit hoofdstuk verschenen eerder in *ZemZem* 12:2 (2016): 91-107.

we ook op zoek naar de polarisatie die zich heeft vastgezet in het wetenschappelijke, en met name ook in het populairwetenschappelijke, discours. Het is belangrijk om te beseffen dat de verscheidenheid aan opinies over het ontstaan van de islam in sterke mate bepaald wordt door de gefragmenteerde houding die men in het Westen ten opzichte van de islam heeft. Daarmee is het debat over de vroege islam, in veel sterkere mate dan het geval is in het onderzoek naar het vroege christendom, sterk gepolitiseerd. Denk hier bijvoorbeeld aan de berichtgeving in de media over de omstreden taalkundige theorieën van de revisionistische auteur Luxenberg aan het begin van dit millennium (zie hoofdstuk 2), maar ook recenter over de zeer vroege Koran die in Birmingham werd gevonden, en waarvan sommige media gretig berichtten dat hij ouder was dan volgens de islamitische traditie mogelijk was, waardoor deze traditie dus niet zou kloppen.¹ Te midden van dit gepolitiseerde ‘islamdebat’ zijn wetenschappers over de hele wereld bezig met onderzoek naar deze fascinerende historische periode.

De islamitische traditie

Om goed te kunnen begrijpen waar de problematiek en de discussiepunten liggen in de bestudering van de vroege islam, is het van belang om het traditionele verhaal van het ontstaan van de islam en de periode daarna te kennen. Vrijwel alle elementen uit het hieronder geschetste verhaal zijn in de afgelopen decennia wel door iemand in twijfel getrokken, maar volgens de islamitische traditie was het in het jaar 570 n. Chr. dat Mohammed geboren werd in Mekka, waar hij behoorde tot de stam Quraysh. Hij werd al jong wees en groeide op in armoede. Als jongeman kwam hij voor de rijke handelaar Khadija te werken, die uiteindelijk met hem trouwde. Hij was toen 25 jaar oud, zij was 40.

In deze tijd bestonden er verschillende religieuze groepen op het Arabisch Schiereiland. Er waren polytheïsten die een variëteit aan lokale goden aanbaden. Daarnaast waren er ook monotheïsten, zowel christenen als joden. Er was ook nog een groep die monotheïstisch was, maar zonder dat ze zich bij het jodendom en christendom aansloten. Een soort onafhankelijke monotheïsten dus. Deze worden in de islamitische teksten *hanif* genoemd. Mohammed wordt in de islamitische traditie geschetst als zo'n *hanif* die soms ging mediteren buiten de stad. Rond zijn veertigste levensjaar, dus in circa 610, zou hij tijdens zo'n retraite zijn eerste openbaring hebben gekregen.

Mohammed bleef openbaringen ontvangen, en rond 613 begon hij te prediken. Hij verzamelde een klein groepje volgelingen om zich heen – relatief veel vrouwen en

1 Zie bijvoorbeeld Vale 2015 over het manuscript in Birmingham, en Kristof 2004 over Luxenbergs theorie.

slaven. Hij raakte echter al snel in conflict met de rijke handelaars van Mekka. Zijn uitspraken werden geïnterpreteerd als kritiek op de polytheïstische Mekkaanse religie en levenswijze, en men vreesde voor de positie van Mekka als bedevaartsoord voor de daar aanbeden goden. Dat was een heikel punt, want de Kaäba trok veel pelgrims, die geld in het laatje brachten. Eerst genoot Mohammed nog bescherming van zijn clan: zijn oom Abū Ṭālib stond daar aan het hoofd. Maar na diens dood in 619 trok een andere oom – Abū Lahab – die bescherming in. In 622 werd de grond in Mekka Mohammed dan ook te heet onder de voeten en emigreerden hij en een deel van zijn volgelingen naar Medina. Deze emigratie wordt de hidjra genoemd.

In Medina sloot Mohammed een bondgenootschap met de Arabische en joods-Arabische stammen daar. Langzaam maar zeker groeide zijn macht in Medina, en behalve religieus leider werd hij steeds meer staatsman. Dat is ook te zien in de openbaringen uit deze periode, die veel praktischer van aard zijn dan de verzen die hij in Mekka ontving. De strijd met de Mekkanen was echter nog niet voorbij. Na een reeks overvallen op karavanen, een aantal veldslagen, en een tijdelijk vredesverdrag veroverde Mohammed in 630 Mekka. Daarna breidde hij zijn macht verder uit over het Arabisch Schiereiland. In 632 stierf hij, en Abū Bakr, schoonvader van Mohammed, volgde hem op als de eerste kalief. Hij regeerde tot zijn dood in 634, waarna hij werd opgevolgd door ‘Umar (reg. 634-44 n. Chr.), ‘Uthman (reg. 644-56 n. Chr.), en ‘Ali (reg. 656-61 n. Chr.). Deze vier worden ook wel de ‘rechtgeleide kaliefen’ genoemd. Na de dood van ‘Ali kwam Mu‘āwiyya aan de macht, en met hem begon het Omajjadische kalifaat.

Lange tijd deelden arabisten en islamologen dit traditionele, islamitische idee van het ontstaan van de islam in relatieve afzondering tijdens het leven van Mohammed op het Arabisch Schiereiland. De – primair islamitische, Arabischtalige – bronnen die ze daarbij gebruikten, zijn vanuit het oogpunt van historici gezien echter niet altijd even betrouwbaar. Vanaf de jaren zeventig kwamen er dan ook onderzoekers die sommige of zelfs veel elementen uit deze islamitische traditie in twijfel trokken. Deze auteurs, die zodoende met geheel nieuwe interpretaties van de vroege islamitische geschiedenis kwamen, worden wel ‘revisionisten’ genoemd, ook al vormen ze bepaald geen samenhangende groep met een eenduidig verhaal (zie hoofdstuk 2). Wat deze revisionisten wel gemeen hebben, is dat ze veel oog hebben voor de laat-antieke context waarin de islam ontstond. Ook andere islamologen, arabisten, historici en verdere wetenschappers hebben in de afgelopen jaren steeds meer vanuit dat perspectief naar deze periode gekeken, en het belang van deze context voor de vroege islam onderkend en nader bestudeerd.

De islam en het einde van de Oudheid?

Voor archeologen en historici is het indelen van de geschiedenis in tijdvakken onontbeerlijk. Door te generaliseren kunnen historische transformaties en omstandigheden van elkaar worden onderscheiden of met elkaar in verband worden gebracht. Tegelijk leidt een dergelijke abstrahering van het verleden onvermijdelijk tot simplificatie en hiaten. Een van de grote historische breuklijnen vormt traditioneel de overgang van de Oudheid naar de Middeleeuwen. Met de opkomst van de West-Europese natiestaten in de achttiende en negentiende eeuw, groeide het bewustzijn dat de wortels van wat de 'westerse beschaving' ging heten, terug te voeren waren op de Klassieke Oudheid, de beschavingen van Griekenland en Rome. Met de val van het West-Romeinse rijk op 4 september 476 trad voor Verlichtingshistorici als Edward Gibbon een periode van duisternis in, waarin de rede werd ingeruild voor militaire macht en het recht van de wet voor dat van het zwaard.² De oorzaak voor dit verval werd gezocht in de opkomst van het christendom enerzijds en een vermeende 'feminisering' van de eens zo martiale Romeinen.

Henry Pirenne was een van de eerste en belangrijkste stemmen die deze periodisering aanvochten.³ De echte breuk tussen de Oudheid en de Middeleeuwen moest gezocht worden in de opkomst en expansie van de Arabische cultuur en de daarmee gepaard gaande verbreiding van een nieuw islamitisch geloof. Door de verovering van grote delen van Spanje, Noord-Afrika en de Levant raakte het traditionele handelsnetwerk op de Middellandse Zee verstoord, wat tot grote economische achteruitgang leidde in 'christelijk' Europa. De terugval tot een vrijwel autarkische economie in delen van Europa was vervolgens de voedingsbodem voor de feodale politieke structuren die de komst van de Middeleeuwen inluiden. Deze zogenaamde Pirenne-thesen is krachtig verwoord in het vaak aangehaalde citaat: 'Zonder islam zou het Frankische imperium waarschijnlijk nooit hebben bestaan, en Karel de Grote, zonder Mohammed, is ondenkbaar.'⁴ Pirenne observeerde dat de neergang van Europa gepaard ging met een omgekeerd evenredige economische expansie in de door de Arabieren veroverde gebieden. Deze benadering kwam hem op de terechte kritiek te staan dat de doorgesneden handelscontacten toch een minstens even grote impact zouden moeten hebben gehad op de zuidelijke kusten van de Middellandse Zee.⁵ Bovendien is het maar zeer de vraag in hoeverre de Arabieren uit waren op het buitensluiten van Europa. Zo vaardigde 'Umar II (reg. 717-20 n. Chr.) een

² Gibbon 1776-88.

³ Pirenne 1937.

⁴ Deze these is uitgewerkt in de eerste twee hoofdstukken van Pirenne 1925, 27.

⁵ Een belangrijke en vroege kritiek op Pirenne's thesis is van de hand van Daniel C. Dennett Jr. (1948). Voor een liefdevolle, maar tevens nuchtere beschouwing van Pirennes werk, zie Brown 1974.

decreet uit waarin hij stelde dat het Gods wil is dat zeehavens vrijelijk toegankelijk zijn en dat de handel niet door staatsinterventie dient te worden gehinderd.⁶ Anderzijds blijkt uit recent archeologisch onderzoek (zie hoofdstuk 11) dat met name het handelsnetwerk van het Byzantijnse Rijk inderdaad onder de Arabische veroveringen lijkt te hebben geleden.

Hoewel Pirennes these lang niet door iedereen werd aanvaard, gingen classici en klassieke archeologen er lange tijd van uit dat het tijdperk van de Oudheid (en daarmee hun onderzoeksterrein) definitief eindigt met de komst van de islam en de Arabische veroveringen. De diep gapende kloof tussen de Oudheid en de Middeleeuwen – of men zich die nu voorstelt als het gevolg van Germaanse volksverhuizingen, zoals Gibbon deed, of door de snel ontvlammende Arabische revolutie, zoals Pirenne – heeft in werkelijkheid nooit bestaan. Ze bestond zeker niet voor de mensen die in deze tijden leefden. Voor hen bestonden heden en verleden uit een continuüm van wetten en gewoonten, van vormen en symbolen, en bovenal uit een diepgewortelde overtuiging dat de wereld Gods enige en unieke schepping was. Hoewel de snel evoluerende islamitische beschaving in korte tijd in staat is geweest om een unieke architectuur, een eigen literatuur en in het bijzonder een revolutionair nieuwe religieuze ordening te scheppen, heeft de wereld van na de Arabische veroveringen laten zien dat zij bovenal in staat was om voort te bouwen op het bestaande en het oude te transformeren in het nieuwe. Een blik op de Omajjadenmoskee in Damascus leert dat de eerste dynasten van het nieuwe wereldrijk zich beschouwden als de opvolgers van een eeuwenoude cultuur met diepe wortels in het Grieks-Romeinse verleden (zie hoofdstuk 7). Gebouwd als Byzantijnse basilieken met een groot middenschip, zijbeuken, Korinthische kapitelen, mozaïeken en *opus sectile*, verkondigt deze eerste ‘islamitische kathedraal’ een boodschap bestaande uit zorgvuldig herschikte tradities. Niet alleen rust het gebouw op de fundamenteën van een vroegchristelijke basiliek gewijd aan Johannes de Doper, het huidige gebouw bevat zelfs een schrijn waarin de ‘oorspronkelijke’ relieken van de Baptist worden bewaard.

Hoe moeten we dan de hiaat verklaren die is ontstaan in de perceptie van latere, westerse onderzoekers? Deze vraag laat zich niet zo makkelijk beantwoorden, maar zeker is dat het antwoord gezocht moet worden in de periode na de wereldschokkende veroveringen door Mohammed en zijn opvolgers: de in zichzelf gekeerde wereld van de vroege Middeleeuwen. Peter Brown heeft beargumenteerd dat christelijk Europa een van de weinige plaatsen ter wereld was waar men niet bevattelijk was voor de duizelingwekkende dynamiek van de islamitische expansie, juist omdat men de islam beschouwde als het fotonegatief van zichzelf – niet iets om te bewon-

6 Ehrenkreutz 1972, 97.

deren of zelfs te respecteren, maar een verderfelijke heidendom.⁷ Het beeld van de islam als een antichristelijke tegenpool die in zijn geheel verworpen dient te worden, is in zekere zin de werkelijke breuk tussen Oudheid en Middeleeuwen.

Deze breuk, zo heeft Edward Said al lang geleden laten zien, is nooit meer geheel.⁸ Toen de West-Europese natiestaten zich in de loop van de achttiende en negentiende eeuw begonnen te formeren rond een grotendeels verzonnen traditie van een gemeenschappelijke Grieks-Romeinse herkomst – ook wel het *Nachleben* van de Oudheid genoemd – was een van de grondmotieven de zoektocht naar een verklaring voor de koloniale suprematie van Europa. Waarom was de islamitische wereld niet in staat om deze Europese expansie te weerstaan? Het antwoord werd gezocht en gevonden in het idee dat de islamitische wereld zich had afgewend van het beschavingsfundament dat in de Oudheid was gelegd. Daarmee werd de breuk tussen Oost en West met terugwerkende kracht in de schoenen van de islam geschoven.

De Oudheid was echter helemaal niet plotseling afgelopen met het ontstaan van de islam, noch ontstond deze nieuwe religie in een vacuüm. Voor een gedegen begrip van deze periode en ontwikkelingen, is een perspectief waarin de islam binnen de context van de Late Oudheid wordt bestudeerd dus onontbeerlijk. De eerste aanzetten om de Koran, en daarmee de opkomst van de islam, vanuit een laatantiek perspectief te bekijken, dateren uit de jaren 1830, te beginnen met het werk van Abraham Geiger. Deze Duitse rabbijn en geleerde schreef het essay *Was hat Mohammed aus dem Judenthume aufgenommen*.⁹ Na een aantal interessante vorderingen op dit gebied, waarbij in het bijzonder gekeken werd naar connecties tussen het jodendom en de islam, was er vanaf de jaren 1930 echter weer sprake van een vernauwing van het perspectief, mede door de vervolging van Joodse wetenschappers door de nazi's. In de decennia die daarop volgden, was er nauwelijks aandacht voor de laatantieke context waarin de Koran en de islam tot stand kwamen.¹⁰ Sinds de jaren 1970, toen een aantal zogenoemde revisionistische interpretaties van de Koran en het ontstaan van de islam en de vroege islamitische periode verscheen, is er weer veel meer aandacht voor met name de Late Oudheid. Dit is van groot belang is geweest voor ons inzicht in de Korantekst zelf, de verspreiding van deze nieuwe religie, en de sociale, culturele, en politieke ontwikkelingen in de vroege islamitische periode.

7 Brown 1979.

8 Said 1978.

9 Geiger 1833.

10 Sinai & Neuwirth 2010, 3-7; Neuwirth 2014, 6-10.

Nederlandstalige publicaties over de vroege islam als laatantiek fenomeen

De afgelopen tien jaar zijn er in het Nederlands taalgebied een aantal publicaties verschenen over het ontstaan van de islam in de context van de Late Oudheid. In 2009 brachten Eildert Mulder en Thomas Milo een bundel uit waarin ze de revisionistische theorieën over het ontstaan van de islam presenteren aan een Nederlands publiek. Deze bundel, *De omstreden bronnen van de islam*, is een verzameling van een aantal bijdragen aan het katern Letter & Geest van *Trouw*, geschreven door de journalist Mulder en de Arabisch typograaf en polyglot Milo, die begin jaren tachtig samen als tolken bij de UNIFIL-vredesmissie in Libanon dienden. Mulder en Milo doen verslag van de fascinerende en provocatieve alternatieve visies op het ontstaan van islam en de Koran die door internationale wetenschappers zijn ontwikkeld, maar de toon van hun bijdragen is af en toe wat verongelijkt: als de gevestigde wetenschap maar naar ons zou luisteren, zouden ze ons gelijk wel erkennen, maar die mainstream islamologen houden verstokt vast aan het traditionele verhaal over het ontstaan van de islam en de Koran. Niet omdat hun argumenten beter zouden zijn, maar uit stoffig conservatisme, uit angst voor radicale moslims, of uit misplaatste multiculknuffelarij. Zo vergelijken de *Trouw*-journalisten de behandeling van revisionisten door gevestigde islamologen met het lot van dissidenten onder de Sovjetdictatuur.¹¹ Ook al gaat het boek van Mulder en Milo over het ontstaan van de islam 1500 jaar geleden, dergelijke vergelijkingen maken direct duidelijk dat het niet los te zien is van het verhitte Nederlandse islamdebat over de plaats van de islam in het hedendaagse Nederland.

Dat er van de kant van die gevestigde wetenschappers dan ook af en toe ongekend pittige kritiek op het revisionisme komt, is dan ook geen verrassing. Bij zijn afscheid als hoogleraar aan de Universiteit Leiden in 2009 deelde islamoloog Sjoerd van Koningsveld een flinke steek uit richting de aanhangers van radicaal andere visies op het ontstaan van de Koran:

Er is in de regel sprake van een (openlijke of impliciete) complottheorie, van een min of meer pathologische drang, met bijbehorend fanatisme. [...] Het is een polemisch model van zweepzieken en charlatans dat onder de bijzondere omstandigheden waarin onze wereld in deze tijd verkeert, een enorme aandacht verkrijgt, die het op zuiver wetenschappelijke gronden helemaal niet verdient.¹²

Terwijl hoogleraren hiervoor waarschuwen, slaat dit type werken bij het grote publieke echter wel degelijk goed aan. In 2012 verscheen in Nederland – nog eerder

¹¹ Mulder & Milo 2009, 25-27.

¹² Van Koningsveld 2009, 9-12.

dan het Engelse origineel uitkwam – de vertaling van een non-fictie boek van de Britse romanschrijver en populariserend historicus Thomas Holland over het ontstaan van de islam: *Het vierde beest: God, de strijd om de wereldmacht en het einde van de oudheid*. Hij plaatst het ontstaan van de islam in de context van de Late Oudheid, en geeft daarin blijk van een voorkeur voor revisionistische theorieën. Hoe politiek gekleurd het revisionisme kan zijn wordt duidelijk – behalve uit de ronkend apocalyptische titel – uit het feit dat bij Holland een voorkeur voor revisionistische theorieën hand in hand gaat met een voorkeur voor passages waarin de Arabieren van de vroege islam en de pre-islamitische periode als barbaars, wreed en gewelddadig worden afgeschilderd:

Het favoriete tijdverdrif van een Arabier, nog meer dan het beroven van karavanen of het slachten van kamelen ter ere van een ivoorblanke schoonheid, was het uitvechten van gewelddadige vetes met andere stammen. Dat kon heel wat opleveren: prestige, een opwindend bestaan, mogelijk een paar waterputten. De fundamentele zinloosheid van dergelijke conflicten (dezelfde onveranderlijke en ombarmhartige zinloosheid als die van de woestijn zelf) deed helemaal niets af aan het plezier waarmee ze werden uitgevochten.¹³

Dit soort visies op de Arabier en zijn milieu doen denken aan de clichés en het essentialisme van negentiende-eeuwse rassentheorieën. Waren dergelijke ideeën in de negentiende eeuw op zijn zachtst gezegd al ongelukkig, ze hebben natuurlijk al helemaal niets te zoeken in een werk dat de resultaten van het meest recente 21ste-eeuws onderzoek beoogt te presenteren.

Twee jaar later, in 2014, verscheen van de hand van Wim Jurg het non-fictie boek *De lange zevende eeuw, of hoe christendom en islam de macht verdeelden*.¹⁴ Binnen een band vertelt Jurg, van huis uit auteur van historische romans over de Late Oudheid, het traditionele verhaal van de opkomst van de islam en wat er tegelijkertijd in het westelijke deel van het Romeinse Rijk gebeurde, maar zonder stelselmatig dwarsverbanden tussen beide ontwikkelingen te trekken.

De meest recente Nederlandstalige publicatie op dit vlak verscheen in juli 2015 van de hand van sterrenkundige en wetenschapsjournalist Marcel Hulspas, die ook een bijdrage leverde aan deze bundel: *Mohammed en het ontstaan van de islam*.¹⁵ Hoewel de flaptekst stelt dat dit boek ‘op veel punten tot een radicaal andere visie op het leven van de profeet en het ontstaan van de islam’ komt is deze 800 pagina’s dikke pil wat betreft de gevolgde onderzoeksmethode en ook wat betreft de uitein-

¹³ Holland 2012, 215.

¹⁴ Jurg 2014.

¹⁵ Hulspas 2015.

delijke resultaten een biografie van Mohammed volgens de islamitische traditie, zij het voorzien van een uitgebreide inleiding over het Nabije Oosten in die periode. Zo worden losse Koranverzen geduid door ze tegen de achtergrond van het, uit latere Arabisch-islamitische bronnen bekende, levensverhaal van de profeet te plaatsen, terwijl de Koran op zijn beurt wordt gebruikt als bron van informatie over het leven van de profeet.

Over de islam als product van de Late Oudheid verschenen in het Nederlands tot nog toe dus alleen boeken van de hand van journalisten, romanschrijvers, en auteurs van populariserende non-fictie. Wat in het debat nog ontbrak was een Nederlands boek over dit onderwerp geschreven door wetenschappers (arabisten, historici, archeologen), ook omdat de bovenstaande studies hetzij volledig trouw blijven aan de islamitische traditie, zoals Jurg en Hulspas, hetzij sterk inzetten op een politiek gekleurd revisionisme, al dan niet voorzien van een oriëntalistisch sausje: Mulder & Milo en Holland.

Voor u ligt het eerste boek waarin wetenschappers in het Nederlands hun visie geven op het snijvlak van Late Oudheid en islam. Met uitzondering van Kevin van Bladel, de keynotespreker op het Zenobiacongres in 2015, die verbonden is aan de Amerikaanse universiteit Yale, zijn al deze auteurs werkzaam in Nederland. Dit boek biedt zo een overzicht van de huidige stand van zaken van het onderzoek naar islam en de Late Oudheid in Nederland.

Mohammed en de Late Oudheid: nieuwe inzichten

Traditioneel wordt historisch onderzoek naar het ontstaan van de islam gedaan op basis van literaire Arabisch-islamitische bronnen: Koranexegese, profetenbiografie, en berichten over de veroveringen en de eerste kaliefen. Deze bronnen zijn echter pas zo'n 150 jaar na Mohammed opgeschreven en mogelijk ideologisch gekleurd: ze zijn op schrift gesteld door islamitische auteurs die terugblikten vanuit een nieuwe culturele context, toen de islam zich al in belangrijke mate had gevormd, en die vanuit een islamitisch zelfbewustzijn de komst van de islam als een scherpe breuk met het verleden wilde afschilderen. Deze bronnen bieden daardoor wellicht geen juist beeld van twee fenomenen: 1) in hoeverre de Koran zelf een laatantieke tekst was, en 2) welke wisselwerking er plaatsvond tussen de veroverde laatantieke cultuurgebieden van het Nabije Oosten en het jonge Arabisch-islamitische rijk.

Het feit dat westerse islamhistorici de middeleeuwse Arabisch-islamitische bronnen relatief kritiekloos bleven gebruiken, was vanuit geschiedkundig oogpunt natuurlijk problematisch. Verschillende revisionistische auteurs, zoals hierboven al genoemd, wezen dan ook op deze bronnenproblematiek. Zij kwamen en komen

met uiteenlopende theorieën waarin ze het traditionele verhaal van het ontstaan van de islam in twijfel trekken en alternatieve interpretaties van de geschiedenis voorstellen. In deze bundel geeft Josephine van den Bent een kritisch overzicht van hun theorieën, werkwijze, en argumentatie. Haar hoofdstuk beschrijft de bronnenproblematiek waar de studie naar de vroege islam mee worstelt in meer detail, en geeft een overzicht van de verschillende revisionistische theorieën vanaf de jaren zeventig – toen de werken van Lüling, Wansbrough, en Crone & Cook verschenen – tot het heden.

Zoals hierboven beschreven, zien we de relatie tussen de vroege islam en de Late Oudheid op verschillende niveaus. Ten eerste maakte de samenleving op het Arabisch Schiereiland, ook al lag deze aan de rand, deel uit van de laatantieke wereld. Dit is onder andere duidelijk terug te zien in de laatantieke elementen in de Koran. We zien sporen van religieuze debatten uit deze periode, van religieuze verhalen die toen circuleerden – zowel canoniek als apocrief – en van laatantieke culturele kenmerken terug in de tekst. Maar ook na deze vroegste fase is de invloed van de Late Oudheid op de vroege islam groot. De Arabische veroveraars heersten immers over een rijk met een breed palet aan laatantieke culturen, die van Egypte, Syrië, en Iran, bijvoorbeeld. Verschillende aspecten daarvan werden door de Arabieren overgenomen, en deze hebben zo een groot effect op de vroeg-islamitische wereld gehad. Veel van de bijdragen aan deze bundel reflecteren op een van deze twee niveaus.

Drie auteurs bestuderen de relatie tussen de Late Oudheid en de Koran: Clare Wilde, Marcel Hulspas, en Johan Weststeijn. Alle drie kiezen zij voor een aanpak die in meer of mindere mate verschilt van de traditionele, middeleeuws-islamitische exegese. In die laatste probeert men Koranverzen te verklaren door ze in verband te brengen met gebeurtenissen uit Mohammeds leven, zoals die bekend zijn uit de traditionele profetenbiografie. Het zou echter kunnen dat delen van die profetenbiografie achteraf verzonden zijn, juist om onduidelijke Koranpassages begrijpelijk te maken, door islamitische auteurs voor wie de oorspronkelijke laatantieke context van die verzen niet meer duidelijk was.¹⁶ Deze drie auteurs kijken vanuit nieuwe perspectieven naar de verzen die zij bestuderen.

Clare Wilde en Marcel Hulspas, de auteur van de bovengenoemde recente Mohammedbiografie, onderzoeken in hun bijdragen aan deze bundel dezelfde Koranpassage. Ze gaan echter uit van verschillende vooronderstellingen en gebruiken verschillende methoden, en komen dan ook tot verschillende conclusies. Allebei behandelen ze soera 30:2-5, de enige Koranpassage waarin al-Rûm, 'de Romeinen' – dat wil zeggen het christelijke Oost-Romeinse of Byzantijnse rijk – bij naam worden genoemd. Deze verzen spreken van een nederlaag en een overwinning van de

¹⁶ Zie Van den Bent, hoofdstuk 2, p. 25 en Motzki, hoofdstuk 6, pp. 91-92, 111-12.

Romeinen ‘in het dichtstbijzijnde land’ en worden traditioneel geïnterpreteerd als verwijzend naar de militaire strijd om Jeruzalem, dat de Byzantijnen tijdens de laatste Perzisch-Byzantijnse oorlog eerst verloren aan de Perzen (614 n. Chr.) maar daarna heroverden (628 n. Chr.).

Uitgaande van de traditionele interpretatie van deze verzen, betoogt Hulspas dat het verwijzen van de Koran naar deze strijd om Jeruzalem aangeeft dat Mohammed en zijn publiek zich bewust waren van belangrijke gebeurtenissen buiten het Arabisch Schiereiland. Hulspas legt een direct verband tussen de levensloop van Mohammed, zoals bekend uit de traditionele profetenbiografie, en die grote gebeurtenissen die zich afspeelden buiten Arabië. Volgens Hulspas is het geen toeval dat in hetzelfde jaar dat via een staatsgreep een nieuwe Byzantijnse keizer (Heraklios) aan de macht kwam en diens gezanten door de Perzen werden vermoord, Mohammed met zijn optreden als profeet begon (610 n. Chr.), en dat in hetzelfde jaar dat de Perzen Jeruzalem veroverden, een aantal van de eerste moslims uit Mekka naar Ethiopië vluchtte (614 n. Chr.). Hulspas concludeert dat voorvallen uit de Perzisch-Byzantijnse oorlog Mohammed en zijn publiek angst aanjoegen en het idee wekten dat het Einde der Tijden nabij was. Hulspas laat zo zien dat we zowel Mohammeds leven, zoals dat naar voren komt uit de traditionele profetenbiografie, als de Koran-tekst in zijn traditionele interpretatie, beter kunnen begrijpen door deze in de bredere context van gelijktijdige gebeurtenissen buiten Arabië te beschouwen.

Waar Hulspas uitgaat van de traditionele uitleg van soera 30:2-5, slaat Wilde een radicalere weg in. Volgens haar kunnen de eerste toehoorders van de Koran deze passage over een nederlaag en een overwinning van de Byzantijnen in het ‘nabijgelegen land’ ook anders hebben begrepen dan de latere, middeleeuwse islamitische exegeten deden. Wilde betoogt dat dit vroegste publiek de nederlaag en overwinning van de Byzantijnen niet alleen als een militair maar ook als een doctrinair conflict opgevat kan hebben. Namelijk als, respectievelijk, het falen en welslagen van de pogingen van Byzantijnse keizers om, beginnend met het Concilie van Chalcedon (451 n. Chr.), de verschillende groeperingen van oosterse christenen met elkaar te verzoenen in hun verhitte theologische disputen. Bovendien werd het ‘dichtstbijzijnde land’ door die eerste toehoorders waarschijnlijk niet geïnterpreteerd als Jeruzalem – want dat is volgens de Koran vanuit Mekka gezien al de locatie van het ‘verste gebedshuis’ – maar als Zuid-Arabië. Ook dat was een strijdtooneel van de Perzisch-Byzantijnse oorlog, waar door de Byzantijnen gesteunde Ethiopiërs streden met door de Perzen gesteunde Jemenieten.

Net als Wilde gaat Johan Weststeijn uit van de hypothese dat delen van de Koran voor het oorspronkelijke, laatantieke publiek mogelijk een andere betekenis hadden dan voor de middeleeuwse interpreten, die de laatantieke context ontbeerden. In plaats van de historische context waar Wilde zich op concentreert, richt West-

steijn zich op de culturele component van het laatantieke wereldbeeld, toegepast op een vers over wijn. Naast drie afkeurende passages over alcohol bevat de Koran één vers (16:67) dat volgens moderne handboeken positief is over wijn. Middel-eeuwse exegeten verklaarden de tegenspraak tussen dit positieve vers en de andere afkeurende verzen door ook hier te verwijzen naar de traditionele profetenbiografie: deze verzen zouden op verschillende momenten tijdens Mohammeds leven geopenbaard zijn. In de loop van zijn optreden als profeet zouden Mohammeds tijdgenoten zich steeds meer misdragen hebben onder de invloed van wijn en werd de Koran steeds kritischer over deze drank. Weststeijn betoogt echter dat, als we vers 16:67 bezien tegen de achtergrond van laatantieke ideeën over de tegenstellingen tussen rein en onrein, het duidelijk wordt dat dit vers wijn als iets onreins presenteert: in lijn met de andere betogende Koranpassages over deze drank is dus ook dit vers negatief over wijn.

In tegenstelling tot Wilde en Weststeijn, die de profetenbiografie links laten liggen, stelt Harald Motzki zich ten doel de bronnen van die traditionele profetenbiografie via een interne analyse te dateren en te toetsen op hun historische betrouwbaarheid. Hiervoor ontwikkelt hij nieuwe onderzoeksmethoden. Binnen de islamologie maakte Motzki naam met zijn *isnād-cum-matn*-methode, waarin hij het bestuderen van de keten van overleveraars (*isnād*) combineert met het bestuderen van de inhoud (*matn*) van een bericht. Door verschillende versies van een bericht over bijvoorbeeld de profeet en hun verschillende overleveringsketens te vergelijken, probeert hij de oorspronkelijke tekst van dat bericht te reconstrueren en te dateren.

In soera 52:29-30 en 74:24 pareert de Koran de kritiek dat zijn verkondiger een waarzegger, bezetene of dichter zou zijn. Volgens een bericht in de traditionele profetenbiografie werden deze verzen geopenbaard na een discussie onder Mohammeds tegenstanders over hoe ze hem het beste zwart konden maken en daarmee de verspreiding van zijn boodschap verhinderen. Is dit bericht achteraf verzonnen om die Koranpassages te verklaren? Motzki komt via zijn historisch-kritische methode tot de conclusie dat het bericht veel ouder is dan bronnensceptici denken en dat het waarschijnlijk is dat Mohammeds tegenstanders hem inderdaad zo hebben afgeschilderd.

Andere auteurs kijken niet naar het eerste niveau van laatantieke invloed op de Koran en islam, maar bestuderen het eerdergenoemde tweede niveau: de wisselwerking tussen de veroverde laatantieke culturen van Egypte, Syrië, en Iran enerzijds, en het jonge Arabisch-islamitische rijk anderzijds. Zij onderzoeken welke aspecten uit deze culturen door de Arabische veroveraars werden overgenomen (en welke juist niet), en hoe de Arabische veroveringen een stempel drukten op het Nabije Oosten.

De later op schrift gestelde literaire islamitische bronnen wekken nogal eens de

indruk dat er met de komst van Mohammed een geheel nieuw tijdperk aanbrak. In reactie op de discussie over de mogelijke onbetrouwbaarheid van deze literaire bronnen, richt een aantal auteurs van dit boek zich op harde documentaire bronnen: architectuur, papyri, archeologische resten, en inscripties. Welk beeld komt naar voren als we naar documentaire bronnen kijken? De laatantieke invloed op de vroeg-islamitische cultuur is bijvoorbeeld goed te zien in kunst en architectuur. De bijdrage van Luit Mols, specialist op het gebied van islamitische kunst, richt zich op de Grote of Omajjadenmoskee die de nieuwe Arabische heersers in 705 in Damascus lieten bouwen. Zij voert ons langs de laatantieke en Byzantijnse elementen die dit gebouw bevat, en toont aan dat dit gebouw het beeld van een scherpe breuk tussen Oudheid en islam ondergraaft en dat het laatantieke erfgoed niet alleen voortleefde na de veroveringen, maar tevens de cultuur van de Arabische veroveraars diepgaand beïnvloedde.

Waar Mols zich richt op Syrië, kijkt Petra Sijpesteijn naar de situatie in Egypte vlak na de Arabische verovering. Hiertoe bestudeert ze contemporaine papyri, veelal administratieve bronnen, die door het droge woestijnklimaat goed bewaard zijn gebleven. In tegenstelling tot de latere literaire bronnen gaan deze papyri over de alledaagse praktijk: het is ruw materiaal dat niet herschreven is voor latere politieke, theologische of literaire doelen. Zo blijkt uit de papyri welk voedsel de Arabische veroveraars bestelden bij hun Egyptische onderdanen, en zo welk voedsel de nieuwe moslims daadwerkelijk consumeerden. De veroveraars bestelden bijvoorbeeld grote hoeveelheden siroop van ingekookte druivenmost (een bijproduct van de wijnproductie) voor hun werkluï. Dit is interessant, niet alleen gezien de afkeurende houding tegenover wijn in de latere islamitische wet, maar ook gezien Weststeijns betoog dat Koranvers 16:67 ('En van de vruchten van de palmen en de wijnstokken nemen jullie bedwelmende drank en goede voeding') juist door de eerste, nog laatantieke toehoorders van de Koran begrepen werd als negatief over wijnproductie en -consumptie.

Uit deze papyri lijkt onder andere naar voren te komen dat de religieuze identiteit van de veroveraars in eerste instantie geen belangrijke rol speelde: het onderscheid tussen de nieuwe Arabische heersers en hun Egyptische onderdanen werd in de eerste periode niet zozeer in religieuze als wel in politiek-economische termen uitgedrukt. Daarnaast werpt dit onderzoek een interessant licht op de continuïteit die er in de administratieve praktijk bleef bestaan na de komst van de Arabieren. Pas aan het begin van de achtste eeuw, betoogt Sijpesteijn, werden bestuurlijke gebruiken geïntroduceerd die een grotere islamisering en Arabisering van het islamitische rijk beoogden.

Ook Kevin van Bladel kijkt in zijn hoofdstuk naar de islamisering en de Arabisering van de veroverde gebieden, maar dan juist vanuit het andere perspectief: dat

van de bevolking van de overwonnen gebieden. Daartoe kijkt hij in het bijzonder naar de lokale demografische gesteldheid in de periode voor, tijdens en na de veroveringen. Zowel Arabisering als islamisering vond het snelst plaats op die plekken waar de Arabieren zich over de veroverde gebieden verspreidden, waardoor veel contactmogelijkheden met de lokale bevolking ontstonden. Dit was bijvoorbeeld de situatie in Spanje, maar ook in de Levant, waar de snelle overgang naar het Arabisch mede bepaald werd door de eerdere migratie van de Griekssprekende, christelijke elite naar de Byzantijnse rompstaat. Door de aldus vrijgekomen woningen te betrekken, vermengden de veroveraars zich snel met de achtergebleven en vaak minder ontwikkelde Arameesprekende bevolking. Daar waar de veroveraars zich van de plaatselijke bevolking isoleerden, zoals bijvoorbeeld aanvankelijk in Egypte en Irak het geval was, verliep de acculturatie een stuk langzamer. De bekering tot de islam volgde meestal pas enige tijd nadat er reeds Arabisering had plaatsgevonden. Praktische overwegingen speelden daarbij vaak een belangrijkere rol dan identiteit. Belangrijke bronnen voor dit onderzoek zijn Arabische teksten, geschreven door individuen die nog niet tot de islam waren bekeerd. Deze bronnen geven een belangrijk inzicht in de belevingswereld die voorafging aan zowel Arabisering als islamisering.

Waar een aantal bijdragen zich dus richt op de invloeden van gebeurtenissen in het Byzantijnse Rijk en de Byzantijnse cultuur op de nieuwe cultuur van de islam, laat Joanita Vroom juist zien welke impact de Arabische veroveringen hadden op de Byzantijnen zelf. Vroom gebruikt twee voorbeelden, Athene in Griekenland en Butrint in Zuid-Albanië, om een beeld te schetsen van de handelscontacten van en het dagelijks leven in Byzantijnse steden in de periode van de Arabische veroveringen en vlak daarna. Met behulp van archeologisch materiaal laat ze zien dat de opkomst van het kalifaat vanaf de zevende eeuw de Byzantijnse economie weliswaar een flinke slag had toegebracht, maar ook kon worden opgevangen door de grote veerkracht van de Byzantijnse handelsnetwerken. Er werd actief gezocht naar nieuwe handelsmogelijkheden binnen de Byzantijnse rompstaat. Deze netwerken beperkten zich noodgedwongen tot contacten binnen het Egeïsche Zeegebied en het zuidelijke Adriatische Zeegebied, maar tonen desalniettemin de adaptieve mogelijkheden van het Rijk. Bovendien laat de studie van Vroom een rijk stadsleven zien, waar nog allerlei activiteiten plaatsvonden, zoals huizenbouw en de aanleg van graven, wegen en putten.

Ook Ahmad Al-Jallad werkt met archeologische bronnen, maar dan wel van een heel ander type. Al-Jallad kijkt naar een unieke Arabische inscriptie, die leest: 'Moge God Yazīd-w de koning indachtig zijn'. Aan de hand van linguïstische en paleografische kenmerken probeert hij deze inscriptie vervolgens te dateren, en de 'Yazīd de koning' in kwestie te identificeren. Zodoende komt hij tot de conclusie dat we hier met een zevende-eeuwse inscriptie van doen hebben. Dit suggereert dat de genoemde Yazīd uit de inscriptie de Omajjadische vorst Yazīd I (reg. 680-83 n. Chr.) is.

Daarnaast kijkt Al-Jallad vanuit het perspectief van de Yazid-inscriptie naar de ontwikkeling van het Arabische schrift, en komt tot de conclusie dat er mogelijkere wijs verschillende Arabische schrijftradities naast elkaar bestonden voor de islamitisch-Arabische variant de overhand kreeg. Dit is een casestudie uit breder onderzoek dat gedaan wordt naar vroege Arabische inscripties, die hard documentair bewijs vormen voor de pre- en vroeg-islamitische periode – onderzoek dat zich razendsnel ontwikkelt door allerlei nieuwe archeologische vondsten.

In deze bundel hebben wij een groot scala aan wetenschappelijke inzichten over de vroeg-islamitische periode bijeengebracht. De wetenschappers die in dit boek aan het woord komen, laten zien hoe sterk de laatantieke wereld en het begin van de Arabisch-islamitische cultuur met elkaar verbonden zijn. Zij komen tot deze inzichten op basis van een grote verscheidenheid aan bronnen, van inscripties en papyri tot architectuur en archeologische resten, en door reeds bekende bronnen op vernieuwende manieren te gebruiken. Hiermee geven wij een dwarsdoorsnede van het meest actuele onderzoek dat op dit vlak wordt beoefend. Wij hopen met dit boek een gepolariseerd debat van de noodzakelijke historische context, perspectief, en inzicht te voorzien.

Bibliografie

- Brown, Peter. 1974. ‘“Mohammed and Charlemagne” by Henri Pirenne’, *Daedalus* 103: 25-33.
- Brown, P. 1979. ‘Understanding Islam’, *New York Review of Books* 26.2 (22 februari).
- Dennett, Jr., Daniel C. 1948. ‘Pirenne and Muhammad’, *Speculum* 23: 165-190.
- Ehrenkreutz, Andrew S. 1972. ‘Another Orientalist’s Remarks Concerning the Pirenne Thesis’, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 15: 94-104.
- Geiger, Abraham. 1833. *Was hat Mohammed aus dem Judenthume aufgenommen*, Bonn: Baaden.
- Gibbon, E. 1776-88. *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (6 vols.), Londen: Strahan & Cadell.
- Holland, Tom. 2012. *Het vierde beest: God, de strijd om de wereldmacht en het einde van de oudheid*, vert. Boukje Verheij, Amsterdam: Atheneum-Polak & Van Genneep.
- Hulspas, Marcel. 2015. *Mohammed en het ontstaan van de islam*, Amsterdam: Atheneum-Polak & Van Genneep.
- Jurg, Wim. 2014. *De lange vierde eeuw, of hoe christendom en islam de macht verdeelden*, Busdel: Damon.
- Koningsveld, P.S. van. 2009. *Revisionisme en moderne islamitische theologie*, Leiden: Universiteit Leiden.

- Kristof, Nicholas D. 2004. 'Martyrs, Virgins and Grapes', *New York Times*, 4 augustus, A17.
- Mulder, Eildert & Thomas Milo. 2009. *De omstreden bronnen van de islam*, Zoetermeer: Meinema.
- Neuwirth, Angelika. 2014. *Scripture, Poetry and the Making of a Community: Reading the Qur'an as a Literary Text*, Oxford: Oxford University Press.
- Pirenne, Henry. 1925. *Medieval Cities: Their Origins and the Revival of Trade*, Princeton: Princeton University Press.
- Pirenne, Henry. 1937. *Mahomet et Charlemagne*, Parijs: Alcan.
- Said, E.W. 1978. *Orientalism*, New York: Pantheon Books.
- Sinai, Nicolai & Angelika Neuwirth. 2010. 'Introduction', in: Angelika Neuwirth et al., edd. *The Qur'ān in Context: Historical and Literary Investigations into the Qur'ānic Milieu*, Leiden/Boston: Brill, 1-24.
- Vale, Paul. 2015. 'Birmingham Koran Carbon Dating Reveals Book Is Likely Older Than Prophet Muhammad', *Huffington Post*, 1 september, https://www.huffingtonpost.co.uk/2015/09/01/birmingham-koran-carbon-test_n_8071696.html, geraadpleegd op 29 april 2018.